

УДК: 81

Джумаева Ж. Т., ф. и. к., доцент, zhannat-1984@mail.ru
Кудайберди кызы О., orozgult@bk.ru, ОшМПУ

ТҮРК ЭЛДЕРИНИН ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНИН ТИЛИ ЖӨНҮНДӨ

Макалада жазуучу Түгөлбай Сыдыкбековдун орто кылымдардагы түрк элдеринин орток мурасы болгон Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» сөздүгү жана Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастанынын тили тууралуу илимий көз караштары берилди. Жазуучунун аталган мурастардын тили тууралуу ойлору тарыхчы, тилчи, түрколог окумуштуулардын пикирлери менен салыштырылып, талдоого алынды.

Өзөктүү сөздөр: түрк элдери, орток мурас, Түгөлбай Сыдыкбеков, Махмуд Кашгари, сөздүк, мурастардын тилин изилдөө, тилдик фактылар, «Дивани лугат ит-түрк», түрк тилдери, макала, сөздөрдүн мааниси, тыбыштык түзүлүшү, Жусуп Баласагын, «Кутадгу билиг» дастаны, Орхон-Енисей эстеликтери.

Джумаева Ж. Т., к. ф.н., доцент, zhannat-1984@mail.ru
Кудайберди кызы О., ОшГПУ, orozgult@bk.ru

О ЯЗЫКЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

В этой статье даны лингвистические анализы писателя Тугельбая Сыдыкбекова о языке наследия тюркских народов средних веков словаря «Дивани лугат ит-тюрк» Махмуда Кашгари и «Кутадгу билиг» Жусупа Баласагуна. Лингвистические взгляды писателя были анализированы в сопоставлении со взглядами историков, тюркологов и других ученых.

Ключевые слова: тюркские народы и их общее наследие, Тугельбай Сыдыкбеков, Махмуд Кашгари, словарь языка, исследования языка наследий, лингвистические факты, «Дивани лугат ит-тюрк», тюркские языки, статьи, значение слова, звуковая структура, произношение, Жусуп Баласагун, поэма «Кутадгу билиг», Орхон-Енисейские памятники.

Zhumaeva Zh.T., candidate of Philology Sciences, Associate Prof,
zhannat-1984@mail.ru
Kudaiberdi kzy Orozgul, orozgult@bk.ru
Osh State Pedagogical University,

THE LANGUAGE OF MEDIEVAL WRITTEN MONUMENTS OF THE TURKS

In this article, linguistic analyzes of the writer Tugelbay Sydykbekov about the language of the medieval common heritage of the Turkic peoples are given, such as "Diwani lugat it-turk" by Mahmud Kashgari and "Kutadgu bilig" Zhusup Balasagun. The linguistic views of the writer were analyzed comparatively with the views of historians, Turkologists and other scientists.

Key words: Turkic peoples and their common heritage, Tugelbay Sydykbekova, Mahmud Kashgari, language dictionary, heritage language studies, linguistic facts, "Diwani lugat it-turk", Turkic languages, articles, meaning of the word, sound structure, pronunciation, Yusuf Balasagun, poem "Kutadgu bilig", Orkhon-Yenisei monuments.

XI кылымда жашап өткөн байыркы түрк элдеринин орток мурастарынын эң мыкты үлгүлөрүнүн сап башында окумуштуу түрколог Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги жана Жусуп Баласагындын «Кут алчуу билим» дастаны турат. Бүгүнкү күнгө чейин илимде бул эмгектердин жаралышы, авторлордун автобиографиялык

маалыматтары, алар жараткан эмгектердин түрк урууларынын кимисине көбүрөөк жакын экендигин ар тараптан иликтеген илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп келген. Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги буга чейин түрк, өзбек, уйгур, казак, орус тилдерине которулуп, басылып чыккан. Тилекке каршы, бул улуу мурастын кыргыз тилине которулуп, аны ар тараптан изилдөө ишпери башка түрк тилдүү элдерге караганда алда канча артта калгандыгы белгилүү. Түркологияда аталган эмгекке арналган эң алгачкы илимий изилдөөлөрдү В. В. Бартолд, А. Н. Бернштам, А. Н. Кононов, С. Г. Кляшгорный, Х. Хасанов, Х. Байрамов, Й. Велиев, З. Ауэзовалар жүргүзгөн. Ал эми кыргыз окумуштууларынын арасынан К. Артыкбаев, Ө. Караев, Б. Орузбаевалар бул мурасты изилдөөнү колго алып, алгачкы илимий эмгектерин жарыялашкан. Белгилүү илимпоздордун катарында жазуучу, академик Т. Сыдыкбеков да илимий макалалары менен кызуу талкууга катышып, өз алдынча изилдөө жүргүзгөн.

“Дивани лугат ит-түрктүн” мазмунун изилдөөгө арналган алгачкы эмгектердин багыты орто кылымдагы аалым Махмуд Кашгаринин түзгөн сөздүгүн окурмандарга тааныштыруу максатын көздөгөн. Махмуд Кашгаринин эмгегине кайрылган ар бир изилдөөчү сөздүктөгү тилдик фактылардын азыркы түрк тилдерине кандай катыштыгы бар экендигин аныктоого, далилдөөгө аракет жасаган. Натыйжада, Махмуд Кашгаринин «Диванына» тете улуу мурас Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны түрк тилдүү элдердин кимисине таандык деген талаш маселенин тегерегинде 60-жылдардын аягында «Кыргызстан маданияты» журналында кызуу талкуулар уюштурулган. Талкууга ошол мезгилдеги бир топ тилчилер, тарыхчылар, адабиятчылар катышып, өз пикирлерин айтышкан. Алардын бири, кыргыз адабиятынын тарыхын кеңири планда иликтөөгө алган профессор К. Артыкбаев «Адабиятыбыздын алгачкы башатына көз чаптырсаң» аттуу макаласында: «Орто кылымдагы Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» дастаны жалпы түрк элдерине таандык орток адабий мурас, анын ичинен кыргыз элине көбүрөөк таандык- деген пикирин айткан» [3]. Ушундан кийин «орток адабий мурас» деген маселе көңүл борборунда болуп, андан ары изилденишине, кызуу талаш-тартыштын жаралышына жол ачылган. Арийне, бул макаладан кийин эки башка көз караштагы кайчы пикирлерди туюндурган макалалар жарыялангандыгы белгилүү. Алардын катарында К. Артыкбаевдин пикирин колдогондор: тарыхчы Ө. Караев, З. Белекова; жазуучу Т. Сыдыкбеков, адабиятчы Ж. Таштемиров, ал эми экинчи топтогу изилдөөчүлөр: философ Б. Аманалиев, тилчи окумуштуу Э. Абдулдаев, Т. Назаралиевдер жогорудагыларга кайчы пикирин айтып чыгышкан. Бул талаш-тартыштын кыскача мазмунуна кайрылсак, мисалы, тилчи Э. Абдулдаев «Орток адабий мурас тууралуу» аттуу макаласында К. Артыкбаевдин пикирине каршы: «Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны түрк элдерине таандык орток мурас эмес, ал уйгур элине гана тиешелүү эстелик болуп саналат» деген жыйынтыкка келсе [2], жазуучу Т. Сыдыкбеков «Ата мурасы жөнүндө сөз» аттуу макаласында: «...«Девони лугат ит-түрк», не «Кутадгу билиг» сыяктуу мындан тогуз кылым мурда жаралган мурастар жөнүндө сөз козгогон мезгилде, ал мурастардын тилин бүгүнкү кыргыз тили менен салыштыра коюп, «мына окшобойт, түшүнүксүз» - дей салыш барктуу, маанилүү жана жооптуу ишке тек ат үстүнөн карагандык болор. Арийне ар бир тил өсүп-өнүгүп, жаңырып, байып, өзгөрүп турат» - деп жазат [7]. Ал эми Ала-Тоо журналына жарыяланган «Тарых жана «Манас» (1968-жыл, №11) аттуу көлөмдүү макаласында бул пикирине дагы бир ирет кайрылып, «...түрк элдеринен кыргыз, кыпчак, чигил, ягма сыяктуу

элдер таза түркчө сүйлөшөт» - деп, Махмуд Кашгари өзү аныктайт. Ошого таянып, жазуу байыркы тилибизде жазылган деп айта алабыз. <...> Айрым жолдоштор үстүрт болжогондой: «Таштагы жазуу жазуу болмок беле?!», не: «Кыргыз тилине эмнеси окшойт?!», не: «Бул уйгур тили, биз кыргыз...» дей берсек, баарынан мурда, таң аткычакты бир дөбөнү айлана берген Ымакеңдин акбалында өзүбүздөн өзүбүз адашабыз?!» - деп, ошол учурдагы тескери пикирлерге кескин жооп айтат.

Жогорудагыдай талаш маселелердин катарында «Дивандын» тилдик өзгөчөлүктөрүн тыбыштык, грамматикалык, лексикалык өңүттөн изилдөө иштери да өзүнөн-өзү талап кылына баштаган. Буга далил катары аталган эмгекти кыргыз тилине которуу маселесин алгачкылардан болуп колго алган профессор Т. Ахматовдун сөзүн келтирип көрөлү: «Диван» - XI кылымдагы баа жеткис эстелик. Бул сөздүктүн материалына таянып, азыркы кезде тилибизде колдонулуп жаткан көптөгөн сөздөрдүн жана грамматикалык формалардын архитиптерин калыбына келтирип, тилибиздеги тыбыштык өзгөрүүлөрдү, айрым кубулуштарды чечмелеп түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк алабыз» - дейт. [5: 6]. Тилчи окумуштуу Т. Ахматовдун баштаган эмгеги, тилекке каршы, өз колу менен аягына чыкпай калып, кийинчерээк өзүнүн шакирттери И. Абдувалиев, М. Толубаев, А. Оморов, И. Султаналиевдер тарабынан кыргызчаланып, 2013-жылы жарык көрдү.

Махмуд Кашгаринин сөздүгүндөгү сөздөр, алардын жасалышы, тутуму маселелерин изилдөөгө алган окумуштуу И. Абдувалиев: “Махмуд Кашгари атайын грамматика же сөз жасоо боюнча изилдөө жазбаганы менен, чогултулган сөздөрдүн маанилерин ачып берерде алардын тутумдук түзүлүшүнүн ролу чоң экендигин баамдаган. Бул анын билими терең лингвист экенинен кабар берет”, - дейт. [1: 82] Махмуд Кашгаринин келтирген мисалдарында: - **т:** **качут** (*кырг. качкын*); - **ш:** **билиш** (*кырг. тааныш*); - **г (-гы):** **арыг** (*кырг. аруу*), **куруг** (*кыргы. кургак*); - **л:** **таргыл**; - **м:** **йазым** (*кырг. жайым*) ж.б. сыяктуу лингвистикалык каражаттарды “ариптер” деп атап беришин, ал курандылар катары эсептейт. Андан сырткары, И. Абдувалиев Махмуд Кашгаринин этиштин өткөн чагын уюштуруучу – *ды* формасынын реестрге түшүрүп, сөздүккө киргизишин чоң табылга катары баалайт. Анткени түрк тилдериндеги этиш сөздөрдүн тутумдук түзүлүшү – өтө татаал, өтө опурталдуу маселе. Азыркы кезге дейре этиштик негиздерди түрдүү сөздүктөрдүн реестрине киргизүүдө түрк тилдеринин ар биринде ар башкача көз караштар өкүм сүрүп келет.

Акыркы он жылдыктын аралыгында Махмуд Кашгаринин «Диванын» жана Жусуп Баласагындын «Жутагду билиг» дастандарынын тилдик өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө алган бир топ илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп, монографиялык эмгектер жазылды. Алардын катарында Д. Саттаркуловдун «Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги жана кыргыз тили» деген аталыштагы эмгегинде «Дивандын» тилин кыргыз тилине салыштыруу менен, андагы кыргыз тилине тикеден-тике сөздөрдү аныктап, сөздүктөгү сөздөрдүн тыбыштык системасы, лексикасы кеңири изилдөөгө алынат [6].

Аталган илимий эмгектердин ичинен Д. Саттаркуловдун илимий көз караштары жазуучу Т. Сыдыкбековдун пикирлерине жакын келерин байкоого болот. Д. Саттаркулов: «Диван» кандайдыр бир деңгээлде диалектологиялык сөздүк катары XI кылымдагы 20дан ашык түрк урууларынын тилдик материалдарын камтыган. Ошондуктан бир эле сөз уруулук тилдерде түрдүүчө тыбыштык формада айтылышы мүмкүн. Буга далил катары Махмуд Кашгари бир нече сөздүн алдына (кыпчак, чигил,

кенде, ж.б.) кайсы уруулардын тилине тиешелүү экендигин белгилеп кеткен учурлар бар. Бирок мындай белги системалуу түрдө берилген эмес» [6: 16] – десе, Т. Сыдыкбековдун пикиринде бул тыбыштык өзгөрүүлөр конкреттүү сөздөр менен далилденет. Тактап айтканда, «угуму, айтылышы, ыргагы өзгөрүп, «чоочун» тартканы менен өзөгү биздин тилге айкаш келген, өзүнүн байыркы тегин таанытып турган» сөздөр өтө арбын экенин айтып, маселен, *ува – ооба, арра – заара, ич сөз – сыр, ички сөз, ок йылан – ок жылан, үгит-насыят – үгүт-насыят, билги - билерман, акылман...* деген сөздөрдү түз эле «Дивандан» бөлүп көрсөтүп, «байыркы түрк сөздөрүн араб, не эски уйгур тамгалары менен жазган кезде, сөздүн айтылыш ыргагы жазууда чатышып, өзгөрүлүп калышы да ыктымал» [7:69-70] – деген оюн айтат.

Махмуд Кашгари өзүнүн «Диванында» берилген сөздөрдүн маанисин жеткиликтүү түшүндүрүү үчүн элдик оозеки чыгармачылыктын айрым үлгүлөрүн, макал-лакап, уламыштарды мисал келтиргени белгилүү. Ал тургай, айрым окумуштуулар «Диванда» кездешкен макал-лакаптар үчүн өзүнчө эмгек (М. Толубаев, С. Каратаева. «Махмуд Кашгаринин» «Дивани лугат ит-түрк» сөздүгүндөгү макал-лакаптар. -Б., 2010) жаратканы да маалым. Т. Сыдыкбеков сөздүктө кездешкен «**Кузгундуку жыгач башында, бөрүнүкү орток**» деген макал бүгүнкү кыргыз тилинде «**Кузгундуку куу жыгачтын башында, бөрүнүкү тең орток**» вариантында колдонулуп, мындагы «**тең, куу**» сөздөрүнүн көркөмдүк боёк берүү максатында кошулган болуу керек деген пикирин айтат. Ал тургай, бул макалдын катарында сөздүктө учураган «**Эринчээкке эшик - арт**» макалынын курамындагы «арт» сөзүнүн семантикалык маанисин:

- Эринчээкке эшик арт, эринчээк болбо, балам! – дечү энем.

- Эшик артың эмне, эне? – десем.

- Арт - ашуу. Эринчээк кишиге эшик ачып чыгуу ашуу ашкандай көрүнөт, - дээр эле энем» [7:54] – деген эне-баланын диалогу менен түшүндүрөт да, «Көп жыл мурда сабатсыз энемдин оозунан уккан ушул макалдарды мен кийин Махмуд Кашгаринин китебинен окудум. Албетте, бул макалдар китепте байыркы тилибизде айтылат. Эч айырма жок», - деп эскерет.

Тилдердин табийгый өзгөрүү, өсүп-өнүгүү тенденциясын эске алуу менен, байыркы түрк жазма эстеликтеринин тили, «Улуу сөздүн», Махмуд Кашгаринин «Диваны» жеке маани жагынан гана эмес, сөз түзүлүшү жагынан да өтө жакын экендигин белгилеп, булардагы айырма болгону «байыркы эстеликтердин тили так, кыска» баяндалса, экинчилеринде кездешкен сөздөр «бир аз кооздолуп» берилет деген пикирин айтат [7: 55]. Т. Сыдыкбековдун бул пикирине жакын көз карашты «Кутадгу билиг» дастанынын тилдик өзгөчөлүгүн изилдеген окумуштуулар Ү. Асаналиев, К. Ашыралиевдердин эмгегинен кездештирүүгө болот [4]. Анда мындай деп жазылат: «Кутадгу билигде» Орхон-Енисей эстеликтеринде учураган көп сөздөрдүн кайталангандыгын көрөбүз. Мисалы, Орхон-Енисей жазууларындагы «*теңри*» сөзү «Кутадгу билигде» да *теңри* формасында учурайт. Бул сөз байыркы жазмаларда да жана азыркы кыргыз тилинде да ошол эле семантикалык маанисин сактайт» [4: 36]. Окумуштуулар бул пикирин андан ары Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде кездешкен *отыз, оглан, алты, сарыг, көк, илгери, эр, өзим, киши, ат (өз атым), күн, түн, калмыш (калган)* деген сөздөрдү тизмектеп көрсөтүп, бул сөздөрдүн «Кутадгу билиг» дастанында

куду ушундай формада кездешерин, ал тургай, зат, сын, сан, ат атоочтор азыркы түрк тилдеринде ошол башгапкы маанисин бузбай сактап, активдүү колдонуларын белгилешет [4: 37]. Окумуштуулардын бул пикири менен Т. Сыдыкбековдун «Азыркы жандуу сөздөрдүн маанисин так баамдап, ошол байыркы «Кутадгу билигдин» тилине салыштырсак, анын теги бир экендиги байкалат! Маселен, кыргызда «Кут түштү» деген кеп бар. Кут – бакыт, мээрим, жыргал. Кут куттуу болсун деген ишеним бар. «Көптү билген билик» деген макал да бар. Ошентип, кут түшүү - эң чоң бакыт, билик – билим. Ушундан кийин мен «Кутадгу биликти» азыркы тилибизде «Бакыт – мээрим, жыргал берүүчү илим» деймин!» [7: 71] деген ою менен дал келгенин байкоого болот.

Жогорудагы тилчи окумуштуулардын илимий көз караштары менен жазуучу Т. Сыдыкбековдун жеке изилдөөлөрүн салыштыруу аркылуу аны кыргыз адабиятынын профессионалы катары гана эмес, кыргыз тилинин тарыхына тиешелүү маселелерде илимий байкоолорду жүргүзгөн түрколог катары да таанууга болот.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Филология маселелери. - Б., 2012.
2. Абдулдаев Э. Орток адабий мурас тууралуу. // КМ. - 1967, 10-февраль.
3. Артыкбаев К. Адабиятыбыздын алгачкы башатына көз чаптырсак. // КМ. – 1967, 1-январь.
4. Асаналиев Ү., Ашыралиев К. «Кутадгу билиг» эстелигинен тилдик өзгөчөлүктөрү. -Ф.: Илим, 1965.
5. Ахматов Т. Кашкарлык Махмуддун «Диван лугат ит-түрк» – түрк тилдеринин сөздүгү жана кыргыз тили. Китепте: Махмуд Кашгари жана кыргыз маданияты. -Б.: 2001.
6. Саттаркулов Д. Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат ит-түрк» эмгеги жана кыргыз тили: филол. илим. канд. дараж. изден. ...авторефераты. - Бишкек, 2002.
7. Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары: Публицистикалар жана адабий макалалар. - Фрунзе: Кыргызстан, 1982.